

Franke, Viktoria, **Een gedeelde wereld? Duitse theologie en filosofie in het verlichte debat in Nederlandse recensietijdschriften, 1774-1837**

(Dissertatie Nijmegen 2009; Amsterdam, Utrecht: APA-Holland University Press, 2009, xiii + 302 blz., ISBN 978 90 302 1276 8).

Deze Nijmeegse dissertatie behoort tot een project uit 2003 over de culturele invloed van de Duitstalige landen op Nederland tussen 1750 en 1840. De actualiteit blijkt onder meer uit de bundel congresbijdragen *Niederländisch-Deutsche Kulturbeziehungen 1600-1830* (2009). De deelnemende universiteiten aan het project zijn Nijmegen en Groningen. Het proefschrift behandelt de invloed van 'Duitse' ideeën aan de hand van drie algemene culturele tijdschriften: de *Nederlandsche bibliotheek* (1774-1811), de *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* (1805-1810) en de *Recensent, ook der Recensenten* (1806-1840). De publicatie van het eerste tijdschrift vormt het begin en 1837, het jaar dat *De Gids* het levenslicht zag, de einddatum. Deze tijdschriften vertegenwoordigen een belangrijk stadium in de ontwikkeling van een Nederlandstalige 'communicatieruimte', welk proces na 1750 van start ging en rond 1840 voltooid was. Het geboortjaar van *De Gids*, 'dat zich tegen de (erfenis van de) Verlichting verzette', markeert daarom 'het einde van de Verlichting'. Bovendien kwam na 1820 in ons land een natiebefes tot ontwikkeling dat het verschil met Duitsland accentueerde en tot een scheiding van de cultuurgebieden zou hebben geleid. Het laatste lijkt me overigens een slecht argument om bij 1837 een cesuur te leggen, want in de jaren veertig zien we juist de weliswaar korte maar zeer heftige doorbraak van het Duitse idealisme van Schelling en Krause (1781-1832), dat eerder in de eeuw in ons land nauwelijks enthousiasme had weten op te wekken en waarmee meer dan ooit voor wijsgeren hier ten lande Duitse filosofie de inspiratiebron werd. De idealistische beweging vond zijn hoogtepunt in de geruchtmakende inaugurele rede *De wijsbegeerte den mensch met zichzelf verzoenende* (1846) van Opzoomer,

die nadrukkelijk aansluiting zocht bij de Duitse nakantiaanse wijsbegeerte.

De selectie van deze tijdschriften motiveert Franke door hun richting: terwijl de eerste dicht bij de gereformeerde (hervormde) kerk stond, waren de laatste twee 'meer vrijzinnig' georiënteerd. Zij stonden tegenover elkaar in het debat over de inrichting van de 'openbaarheid' (in de zin van de *Strukturwandel der Öffentlichkeit*), die naar de mening van de schrijfster kenmerkend is voor de Verlichting. Hiermee is de vraag naar de invloed van de Duitse ideeën verbonden met die naar de aard van de (Nederlandse) Verlichting. Deze koppeling overtuigt vooral in het eerste hoofdstuk.

Het boek bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk schetst Franke het ontstaan van de kritische recensie, die in de plaats kwam van de vroegere samenvattingen in de tijdschriften. Zo'n recensie moest het debat aanzwengelen doordat de recensent duidelijk zijn mening gaf en zo de lezer tot een eigen oordeel dwong. Deze ontwikkeling vond ook in Duitsland plaats en was gestimuleerd door de kritische wijsbegeerte van Kant met zijn verlichtingsbegrip als mondigheid en autonomie van denken. Bij de popularisering van Kants denken speelde de *Allgemeine Literatur-Zeitung* een belangrijke rol. Haar zendingssijver hield geen halt bij de grenzen van de Duitse landen, maar men probeerde de Verlichting ook naar de Lage Landen te exporteren. De rol van middelaar werd veelal vervuld door Lutherse predikanten met name die in Amsterdam.

Het tweede hoofdstuk gaat over de 'neologie'. Dit begrip werd rond 1800 meestal in ongunstige zin gebruikt voor de theologen en predikanten die te ver zouden gaan met de kritiek op de orthodoxie en de in principe noodzakelijke vernieuwing van de theologie in de zin van de Verlichting. Het pejoratieve karakter had tot gevolg dat niemand zich neoloog noemde. Terecht schrijft Franke dat neologie een diffuus begrip is, maar ze maakt de zaak niet helderder door ook de moderne betekenis te behandelen: 'de periode tussen 1740 en 1780 in de theologiegeschiedenis'. In navolging van Joris van

Eijnatten in *Liberty and Concord* betoogt Franke dat de Nederlandse theologie zich rond 1800 transformeerde. Er ontstond een voorhoede, die de inzichten van de neologie overnam en een achterhoede, die afstand bewaarde. Zij stelt de vraag of deze ontwikkeling extern bepaald is, of dat Nederlandse en Duitse theologen deel uitmaakten van een zelfde 'overkoepelende wetenschappelijke wereld' (101). Zij kiest voor het laatste door met de Harderwijkse kerkhistoricus Ypey voor een autonome genese te opteren. Met hem verklaart zij 'de beschuldiging der Duitschers dat onze Geestelijken bij de hunnen eene halve eeuw ten achteren zijn' irrelevant. Elders legt Franke de nadruk op het verschil met Duitsland en neemt een selectieve receptie aan. Ons land wees eenstemming – direct na 1800 – de 'poëtizerende wijsbegeerte', dat wil zeggen het idealisme van Fichte en Schelling af en kende in tegenstelling tot Duitsland geen 'dogmatisch rationalisme' in de theologie. Daar staat tegenover dat de Nederlandse tijdschriften een buitensporige belangstelling hadden voor piëtistische 'Einzelgestalten', die zich tegen de Verlichting keerden.

Het derde hoofdstuk behandelt het kantianisme. Franke toont aan dat het enthousiasme van Van Hemert en Kinker voor Kant, dat tot uiting kwam in de uitgave van het *Magazyn voor de critische wijsgeerte*, een geheel aan diens filosofie gewijd tijdschrift geen geïsoleerd fenomeen was, zoals de literatuur van Von Antal (1888) tot een Kloek en Mijnhardt wil, maar breed door anderen gedragen werd. Dit blijkt uit de tijdschriften. Helaas claimt de auteur te veel. Zij toont niet aan dat de kantiaanse beweging uit het begin der negentiende eeuw doorging tot aan het (neo)kantianisme van rond 1900. Op schrille toon verwijt zij Onnasch diens conclusie (in 'De eerste receptie van Kant', *Tijdschrift voor Filosofie* 68 (2006) 156) dat het kantianisme algemeen geaccepteerd raakte, *zodat* de behoefte aan een apart tijdschrift als het *Magazyn* verdween. Volgens hem volgt Nederland daarmee de ontwikkelingen in Duitsland, waar Kant in de ogen van de nieuwe generatie verouderd is. Pas rond 1870 in Duitsland en in Nederland tien jaar

later ontstaat weer een zuiver wijsgerige interesse in de Koningsbergse filosoof.

Frankes onderzoek van deze tijdschriften is van grote waarde als uitgangspunt voor een cultuurschiedenis, maar is te beperkt om te dienen voor een algehele vergelijking van Duitsland en Nederland. Daarvoor staan nog te veel vragen open: bijvoorbeeld waarom kreeg Kant aan de universiteiten geen voet aan de grond, waarom ontwikkelt zich daar als alternatief een 'socratische wijsbegeerte' en ten slotte wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het Nederlandse en Duitse kantianisme? Deze vragen hebben de historici van de wijsbegeerte laten liggen, maar vereisen een antwoord wil een algehele vergelijking mogelijk zijn.

HENRI KROP,

ERASMUS UNIVERSITEIT ROTTERDAM

### Nieuwste geschiedenis

Klemann, Hein A.M., Wielenga, Friso (eds.), *Deutschland und die Niederlande.*

*Wirtschaftsbeziehungen im 19. und 20.*

*Jahrhundert* (Niederlande-Studien 46; Münster, New York, München, Berlijn: Waxmann, 2009, 189 blz., ISBN 978 3 8309 2200 1).

Goede burens zijn nu eenmaal minder vertrouwd dan verre vrienden, zoals het voorbeeld van Nederland en Duitsland vaak aantoonde. Na zelf al het nodige baanbrekende werk te hebben verricht, leidt Hein Klemann momenteel een onderzoeksprogramma aan de Erasmus Universiteit om daar op economisch-historisch terrein verandering in te brengen. Als voorproefje verschijnt deze bundel van bijdragen aan een door hem samen met Friso Wielenga georganiseerde conferentie in 2008.

De dragende stelling van zowel het project als het boek is een verondersteld nauwe samenhang van het Nederrijngebied als één grensoverschrij-